

Jon Horgen Friberg

Hva skjer med beboere som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse?

Etiske og metodiske utfordringer ved en utredning

Jon Horgen Friberg

**Hva skjer med beboere som forlater
asylmottak uten å oppgi ny adresse?**
Etiske og metodiske utfordringer ved en utredning

© Fafo 2004
ISSN 0804-5135

Innhold

Forord	2
1. Innledning og bakgrunn.....	3
Problemstillinger for hovedprosjektet.....	3
Datakilder.....	5
Avgrensing av målgruppe	7
Hvem forlater mottak.....	8
Personer som pågripes og uttransporteres av politiet	11
(Mangel på) utenlandske erfaringer	11
2. Etikk	14
Personvern	15
Hensynet til informanter i en vanskelig situasjon.....	16
Informasjon, samtykke og konfidensialitet	18
Anvendt forskning og forskeres ansvar – en avklaring	20
Konflikt mellom samfunnsnytte og hensynet til informantene?	21
Oppsummering	22
3. Kartlegging av personer som oppholder seg i Norge etter å ha forlatt mottak.....	24
Metode for utvalgstrekking og rekruttering – Respondent Driven Sampling	25
Representativitet	26
Estimere andel som forlater landet på egen hånd	27
Avgrensing, informanttilgang og –verifisering	30
4. Konklusjon	34
Litteratur.....	35

Forord

Dette er et forprosjekt som skal utrede de etiske og metodiske utfordringene ved å gjennomføre en større undersøkelse omkring hva som skjer med beboere ved norske asylmottak som forlater mottakene uten å oppgi ny adresse. Forprosjektet er finansiert av Utlendingsdirektoratet, som også har bidratt med statistisk bakgrunnsmateriale. Kontaktperson i UDI har vært Silja Pettersen, som også har bidratt med nyttige innspill under arbeidet med forprosjektet.

En rekke personer har vært sentrale bidragsytere underveis i forprosjektet. Anne Britt Djuve har vært prosjektleder og har stått for kvalitetssikring. Flere andre personer har også bidratt ved å sette av tid til å diskutere ulike sider ved prosjektet med meg. Forskningssjef ved Fafos internasjonale avdeling, Jon Eilif Pedersen, har bidratt med meget nyttig metodisk kunnskap om utvalgstrekkning og rekruttering av informanter i vanskelig tilgjengelige populasjoner. Øyvind Brunvatne, daglig leder ved Klemetsrud Asylmottak, har bidratt med innspill omkring de praktiske sidene ved situasjonen i asylmottakene. Morten Tjessem ved Norsk Organisasjon for Asylsøkere har bidratt med kommentarer og innspill rundt både de etiske sidene ved å gjennomføre en slik studie og mer praktiske spørsmål knyttet til rekruttering av informanter. Norges forskningsetiske komiteer for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) har også bidratt med sin vurdering av de etiske sidene rundt prosjektet. Dette forprosjektet hadde ikke latt seg gjennomføre uten deres hjelp. Eventuelle feil og mangler må likevel stå for forfatterens egen regning.

Oslo, desember 2004

Jon Horgen Friberg

1 Innledning og bakgrunn

I 2003 registrerte Utlendingsdirektoratet at omlag 6000 beboere forlot norske asylmottak uten å oppgi ny adresse. De fleste av disse hadde fått avslag på sine asylsøknader. Det finnes per i dag meget lite kunnskap om hva som skjer videre med disse personene. En eventuell utredning av dette spørsmålet vil møte på betydelige praktiske, metodiske og etiske utfordringer. Dette forprosjektet vil ta for seg disse utfordringene og skissere et opplegg for en større utredning. Her vil vi ta for oss de etiske problemstillingene en slik studie vil reise og hvilke metodiske verktøy som kan benyttes. Vi vil også beregne kostnader og tidsrammer ved ulike tilnærminger til hovedprosjektet. Forprosjektet er finansiert av UDI.

En utredning vil ta utgangspunkt i det som finnes av registerbasert data. Dette består av UDIs registre over beboere som har forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse, og politiets registre over personer som har blitt uttransportert av landet. Noe av dette materialet vil bli presentert i innledningen til dette forprosjektet. I en utredning vil dette materialet være utgangspunkt for en mer grundig drøftelse. Vi vil så gjøre noen grunnleggende etiske vurderinger omkring gjennomføringen og konsekvensene av en slik utredning og hvordan den bør utformes for å kunne ivareta sentrale forskningsetiske prinsipper. Vi har forholdt oss til en rekke etiske retningslinjer vedtatt av Norges forskningsetiske komiteer for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH). NESH har dessuten bidratt med sin vurdering av prosjektet. Denne vurderingen leveres inn til oppdragsgiver separat.

Hoveddelen av forprosjektet er viet til å skissere mulighetene for å gjennomføre en empirisk intervjuundersøkelse blant personer som befinner seg i Norge etter å ha forlatt mottak. Vi vil utforske muligheten for å anvende rekrutterings- og utvalgsteknikker som er utviklet for å benyttes i studier av skjulte og vanskelig tilgjengelige populasjoner, som for eksempel sprøytenarkomane og gatebarn, til å gjennomføre en kvantitativ studie av levekår, forventninger og beslutningsgrunnlag. Dette materialet vil også kunne brukes for å lage estimater over hvor mange som blir i Norge og hvor mange som har forlater landet på egen hånd.

Problemstillinger for hovedprosjektet

Den overordnede problemstillingen for et eventuelt hovedprosjekt vil være å kartlegge hva som skjer med beboere som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse. Hvor reiser de hen, hvordan går det med dem og hvilke vurderinger gjør de av sin egen situasjon?

Beboere som forlater mottak kan enten forlate landet på egen hånd, eller de kan bli i Norge og oppholde seg mer eller mindre i skjul i landet for en kortere eller lengre perio-

de. De som forlater landet reiser enten tilbake til sitt hjemland, eller videre til et tredje-land. Tidligere reiste en del av asylsøkerne som forlot mottak videre til andre land i Europa for å søke asyl der. Med Schengen-samarbeidet og Dublin-avtalen er dette imidlertid blitt vanskeligere. Det vil være av interesse å kartlegge hvilke land asylsøkerne reiser til, enten for å forsøke å søke asyl der eller for å leve i skjul. Dette er imidlertid vanskelig forskbart. Noe opplysninger om dette regner vi med å kunne innhente fra de ulike flyktningemiljøene i Norge, men vi vurderer det som lite realistisk å lete opp personer som har forlatt landet i deres nåværende oppholdsland

Status i asylsaken reises som en viktig forklaringsfaktor i prosjektutlysningen: Over 70% av de som forlater mottak har fått avslag på asylsøknaden sin. Det å forlate mottak uten å oppgi ny adresse kan dermed forstås som et forsøk på å unngå uttransportering. Vi mener det er ønskelig å finne ut om dette er en strategi som er særlig utbredt i enkelte landgrupper, og i tilfelle hvorfor. Er det slik at det å forlate mottak er en tilpasning som "læres" gjennom etniske nettverk? Er (eller oppleves) konsekvensene ved hjemsending mer dramatiske for enkelte landgrupper enn for andre? Opplever noen etniske grupper at håndhevingen av asyllovgivningen er strengere ovenfor dem enn ovenfor andre grupper? Eller er forklaringene snarere å finne i hva slags alternativer som foreligger: Hvilke grupper har et godt nettverk inn i det uformelle arbeidsmarkedet i Norge eller andre europeiske land, evt inn i asylsøkerprosessen i andre land?

Et sentralt spørsmål vil være hvilke faktorer som påvirker personenes handlingsvalg om å forlate landet eller å holde seg i skjul i Norge. Man kan tenke seg to hovedfaktorer som påvirker vedkommendes beslutning om å reise hjem eller bli i Norge. For det ene vil forholdene i hjemlandet ha betydning. Er det for eksempel slik at de som har reell grunn til å frykte hva som vil skje ved hjemreise har større tilbøyelighet til å friste en ulovlig tilværelse i Norge? Jo strengere norsk asylopolitikk, jo større er sannsynligheten for at personer som har reell grunn til å frykte konsekvensene ved tilbakevending får avslag, og disse vil kunne vurdere farene ved hjemreise som for store til at man er villig til å ta risikoen. Personer med såkalt grunnløse søknader vil da risikere mindre ved å reise hjem. Enkelte kan dessuten ha satt seg i så stor gjeld til menneskesmuglere eller andre i hjemlandet at de ikke tør reise hjem uten penger til betaling.

Det andre som påvirker deres handlingsvalg er hvilke muligheter de har for å leve i Norge. Vi vet at det i Sverige og Danmark finnes nettverk av personer som ut i fra idealisme og politisk overbevisning arbeider med å tilby bosted, inntekt og annen hjelp til avviste asylsøkere på rømmen. Vi kjenner ikke til at det eksisterer noe tilsvarende i Norge, og det er grunn til å anta at det ikke er tilfellet. Det er derimot grunn til å tro at de fleste som oppholder seg i skjul i Norge søker seg til sitt eget etniske miljø. Forholdene innad i de ulike etniske gruppene vil da være avgjørende. Klan/familielojalitet, nettverk, boforhold, antall, økonomisk situasjon og arbeidsmuligheter vil da ha avgjørende betydning for hvilke muligheter man har for å kunne oppholde seg i skjul over tid. I forbindelse med innføringen av ordningen med bortfall i botilbud for personer med endelig avslag på asylsøknaden har det blitt understreket at personer som oppholder seg ulovlig i landet også har rett til å søke og motta nødhjelp fra sosialkontorene. Tilgang til denne type støtte vil også være en faktor som påvirker mulighetene for å leve i Norge etter å ha forlatt mottak.

Situasjonen for avviste asylsøkere som lever i skjul er interessant å studere fordi den sier noe om hvilke handlingsalternativer denne gruppen står ovenfor. Deres levekår er selvsagt også interessant i seg selv, særlig dersom det viser seg at disse menneskene utgjør en stor gruppe. Vi mener derfor at en viktig problemstilling for et eventuelt hovedprosjekt bør være å kartlegge livssituasjonen for de personene som blir i landet etter at de har forlatt mottak. Hvilke inntektskilder har de, hvordan bor de og hva slags helsetilbud har de tilgang til? Vi kan tenke oss at en del bor hos kjente og har jobber i det uregistrerte arbeidsmarkedet. Men vi kan også tenke oss at noen går til en tilværelse preget av nød, utbytting, kriminalitet, prostitusjon eller lignende. I følge FNs barnekonvensjon har Norge spesielle forpliktelser ovenfor enslige mindreårige asylsøkere. Det er knyttet særlig bekymring til hva som skjer med enslige mindreårige asylsøkere som forlater mottak.

De sentrale temaene for en eventuell utredning vil være:

1. Egenskaper ved de som forlater mottak: Nasjonalitet, kjønn, alder, familiesituasjon og status i asylsak. Finnes det noen mønstre i hvem som forlater mottakene? Alle de følgende spørsmålene bør også sees i sammenheng med disse personlige variablene
2. Estimere hvor mange av de som forlater mottak uten å oppgi årsak eller ny adresse som:
 - a. Pågripes og uttransporteres av politiet,
 - b. Lever (i skjul) i Norge og
 - c. Forlater landet på egen hånd.

Her må også tidsaspektet trekkes inn, dvs andel som fortsatt oppholder seg i landet i forhold til hvor lenge det er siden de forlot mottaket. Når det gjelder de som forlater landet vil det også være aktuelt å se på hvor de som forlater landet reiser hen. Hvor mange reiser til et annet Schengenland, og hvor mange av disse returneres til Norge iht. Dublinsamarbeidet?

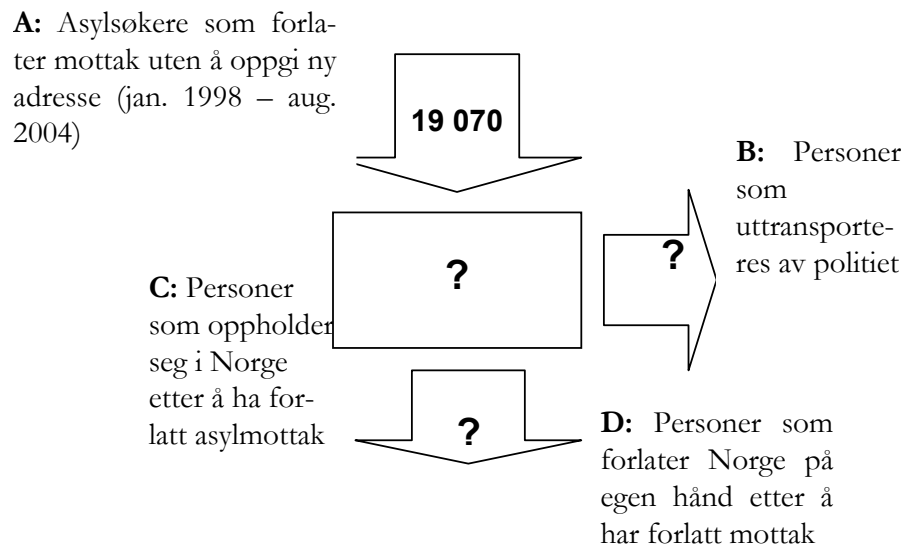
3. Kartlegge levekår blant de som lever i skjul i Norge. Får de jobber? Og i så fall hvor? Hva lever de av? Hvordan bor de? Har de tilgang til grunnleggende helsetjenester? Ender de opp i nød og utbytting? Hva slags vilkår lever de under? Finnes det et marked for deres arbeidskraft? Hvilken rolle spiller etnisk nettverk i Norge og i andre land for beslutningen om å forlate mottak? Hvilke motiver og begrunnelser gir de "forsvunnede" selv? En evaluering bør legge særlig vekt på å oppspore enslige mindreårige asylsøkere som forlater mottakene.

Datakilder

Vi vet hvor mange som forlater mottak (A). Beboere som har forlatt mottak kan enten bli uttransportert av politiet (B), de kan oppholde seg i Norge (C), eller de kan forlate

landet på egen hånd (D). Utfordringen for studien blir å kunne si noe om hvem, hvor mange og hvordan de har det som befinner seg i de ulike gruppene.

Figur 1. Datakilder

Vi har data på gruppe A. Noe av dette datamaterialet vil bli presentert senere i dette kapittelet. En eventuell hovedstudie bør gå nærmere inn i dette. Vi har ikke presentert data på gruppe B. Det finnes registerdata over personer som blir uttransportert av politiet, men vi kan ikke lese ut av dette materialet hvem som tilhører vår målgruppe. Ved å søke på DUF-nummer kan vi – som beskrevet i eget avsnitt over – finne hvor mange av de forsvunne beboerne som blir uttransportert og hvor lang tid det går fra de forsvinner til de blir pågrepet.

Da gjenstår gruppe C og D, som vi ikke har tilgang til noe data om. I kapittel 3 skisserer vi et opplegg for en kvantitativ levekårsundersøkelse blant personer som oppholder seg i Norge etter å ha forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse. Undersøkelsen vil benytte seg av en metode som kalles Respondent Driven Sampling, som er utviklet for å rekruttere og trekke tilnærmet representative utvalg fra små, skjulte og vanskelig tilgjengelige populasjoner. Det utvalget vi da får vil kun bestå av personer som oppholder seg i Norge (C). Ved hjelp av dette utvalget skal det likevel være mulig å beregne mønstre for hvor mange som forlater landet på egen hånd (D) og hvor lang tid det tar fra de forsvinner fra mottak til de forlater landet. For øvrig vil man kunne innhente informasjon fra andre aktører utenom målgruppen som kan ha nyttig informasjon, for eksempel innvandreringsorganisasjoner, asylmottak og politi.

Avgrensing av målgruppe

I utlysningsteksten avgrenses målgruppen til asylsøkere og tidligere asylsøkere som forlater mottak uten å oppgi årsak eller bestemmelsessted. Målgruppen avgrenses ikke med hensyn til hvorfor man forlater mottak. Fra 1. januar 2004 har en ny problemstilling meldt seg som er dels overlappende med den foreliggende, etter at regjeringen innførte en ordning med bortfall av botilbud i asylmottak for personer med endelig avslag på asylsøknaden.

Når en asylsøker mottar endelig avslag på søknad om asyl i Norge, får vedkommende en utreisefrist. Den er som regel på to eller tre uker, og etter denne datoen har man ikke lenger lovlig opphold i Norge. Avviste asylsøkere kan søke om assistanse ved retur gjennom International Organization for Migration (IOM). Dersom de ikke har søkt om hjemreise med IOM eller ordnet med utreise selv innen fristen har utløpt, kan man pågripes av Politiets Utlendingsenhet for tvangsmessig retur med politieskorte. Tvangsmessig retur forutsetter at den avviste asylsøkerens identitet og dermed nasjonalitet kan dokumenteres, at hjemlandets myndigheter aksepterer tvungen retur, og det må finnes anerkjente myndigheter å samarbeide med. Dersom disse forutsetningene ikke er til stede har norske myndigheter ingen muligheter for å uttransportere personer mot sin vilje. Dette gjelder blant annet personer som mangler identitetspapirer, personer fra land som ikke vil ta imot tvangsmessig returnerte, som for eksempel Etiopia og Eritrea, og personer fra land hvor det ikke finnes offisielle myndigheter Norge formelt har anerkjent. Dette gjelder særlig deler av Somalia og Nord-Irak. I media omtales personer som ikke kan tvangsmessig returneres gjerne som "ureturnerbare"¹.

Disse personene har – siden de ikke kan returneres med tvang – tidligere kunnet bli boende ved asylmottakene, selv om de har fått endelig avslag på asylsøknaden. Fra 1. januar 2004 bortfalt botilbudet for personer som har fått endelig avslag på asylsøknaden i Norge. Dette betyr at beboere ved asylmottak som ikke kan tvangsreturneres likevel må forlate mottakene etter at utreisefristen har løpt ut dersom de ikke samarbeider med norske myndigheter om hjemreise. Etter denne fristen får personer med avslag på asylsøknaden heller ikke utdelt mat, nødvendige hygieneartikler eller støtte til livsopphold. Hensikten med denne nye ordningen er å motivere til raskere retur av avviste asylsøkere, og hindre at personer med avslag på søknaden lar være å reise hjem i tråd med vedtak i asylsaken. Denne gruppen – såkalt ureturnerbare som har blitt kastet ut av asylmottak etter avslag på asylsøknad – vil nå falle inn i den større gruppen av beboere som har forlatt mottak. Forskjellen ligger i hvorfor og hvordan de har forlatt mottakene. Mens flertallet har forlatt mottakene på egenhånd for på den måten å unndra seg uttransportering, har de såkalt ureturnerbare blitt kastet ut av mottakene for å motiveres til å reise hjem frivillig.

Den nye ordningen er svært omstridt, og Kommunal- og regionaldepartementet (Krd) har tatt initiativet til en evaluering av ordningen. Denne evalueringen vil blant

¹ Kommunal- og regionaldepartementet (Krd) bruker ikke dette begrepet, og har understreket at selv om norske myndigheter ikke har muligheten til å tvangsreturnere dem, betyr ikke dette at de ikke kan returnere frivillig, for eksempel i samarbeid med IOM.

annet ta for seg hvordan det går med personer som har mistet botilbudet og blitt tvunget til å forlate mottak. Evalueringen vil ferdigstilles i mai 2005, altså før et eventuelt hovedprosjekt om beboere som forlater mottak mest sannsynlig vil kunne igangsettes. Med det empiriske opplegget vi skisserer her, vil ureturnerbare avviste asylsøkere som har mistet retten til å bo i asylmottak kunne havne inn i det empiriske materialet. Vi har likevel valgt å ikke gi temaet en mer grundig behandling i forprosjektet ettersom denne problemstillingen vil behandles i en egen evaluering, og vi mener det vil være opp til de som skal utføre hovedprosjektet om de skal holdes utenfor en studie av levekår blant beboere som har forlatt mottak uten å oppgi ny adresse.

Hvem forlater mottak

Her vil vi i korte trekk presentere nasjonalitet, kjønn, alder og tidspunkt for når de forlot mottaket i perioden januar 1998 til august 2004. Her må det understrekes at denne oversikten ikke sier noe om ulike gruppers relative tilbøyelighet til å forlate mottak. Dersom man ønsker å se hvorvidt noen grupper er mer tilbøyelige til å forlate mottak enn andre bør disse tallene sees i forhold til bla. hvor mange asylsøkere som har ankommet i de ulike gruppene. At unge menn fra bestemte land utgjør en stor del av de som forlater mottak uten å oppgi ny adresse følger for eksempel av at disse utgjør en relativt stor andel av den totale tilstrømningen av asylsøkere. En gjennomgang av de relative andelen som forlater mottak innen ulike grupper ligger utenfor rammene for dette forprosjektet, men vil utgjøre en naturlig del av et eventuelt hovedprosjekt.

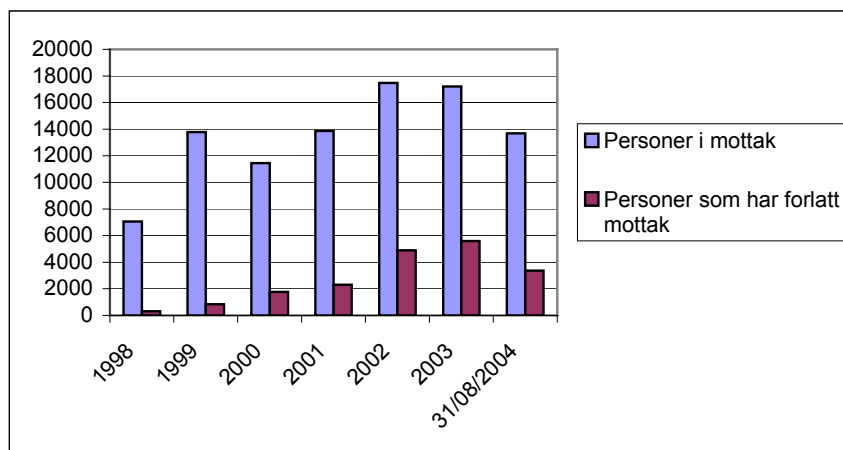
I perioden fra og med januar 1998 til og med august 2004 forlot 24 839 beboere norske asylmottak uten å oppgi årsak eller bestemmelsessted. Av disse har 5 769 – 23 prosent – kommet tilbake til mottaket etter at de ble registrert som reist. Av alle de som har forlatt mottak i denne perioden er da 19 070 fortsatt registrert med ukjent adresse. Totalt kommer disse personene fra 115 ulike land. De 15 største nasjonalitetsgruppene av beboere som forlater mottak uten å oppgi ny adresse utgjør imidlertid til sammen nesten tre fjerdedeler av disse:

Tabell 1. Beboere som har forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse i perioden januar 1998 – august 2004. Antall, prosent av hele gruppen og kjønnsfordeling. (N= 19 070)

	Antall	%	Kjønnsfordeling Kvinner / menn %
Serbia og Montenegro	3533	18,5	34,9 / 65,1
Irak	1420	7,4	9,2 / 90,8
Russland	1171	6,1	31,1 / 68,9
Somalia	1054	5,5	28,4 / 71,6
Bosnia-Hercegovina	931	4,9	37,6 / 62,4
Ukraina	896	4,7	21,8 / 78,2
Romania	804	4,2	34,6 / 65,3
Algerie	663	3,5	1,4 / 98,6
Iran	586	3,1	29,7 / 70,3
Mongolia	528	2,8	41,3 / 58,7
Hviterussland	481	2,5	18,3 / 81,7
Albania	477	2,5	21,6 / 78,4
Georgia	466	2,4	18,7 / 81,7
Statsløse (Palestinere)	444	2,3	14,0 / 86,0
Afghanistan	372	2,0	9,1 / 90,9

Om lag tre fjerdedeler – 74 prosent – av de som har forlatt mottakene uten å oppgi ny adresse er menn. Blant de største gruppene er det imidlertid store variasjoner i kjønnsfordelingen mellom ulike nasjonaliteter. Mens bare 1,4 prosent av de forsvunne beboerne fra Algerie er kvinner, er kvinneandelen blant de mongolske beboerne på 41,3 prosent. Som nevnt må dette sees i forhold til sammensetningen av den aktuelle gruppen asylsøkere. I første omgang vil dette si sammensetningen av de personene som bodde i asylmottak i den aktuelle perioden både når det gjelder nasjonalitet og kjønn, men også fordelingen på status i asylsaken – altså hvorvidt de hadde fått et vedtak i asylsaken, og om søknaden eventuelt var innvilget eller avslått.

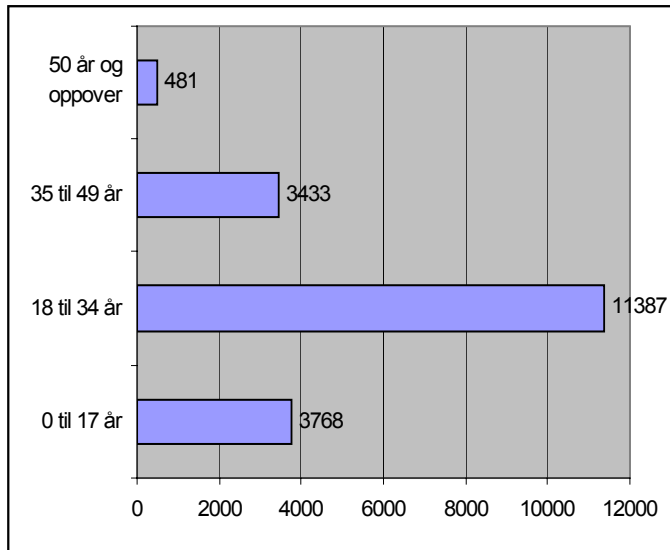
Figur 2. Antall beboere ved norske asylmottak og antall personer som har forlatt mottak uten å oppgi ny adresse. 1998 – 31.08.2004. (N= 19 070)

Det har vært en markant stigning i antall beboere som har forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse. Det som i figuren tilsynelatende ser ut som en nedgang i 2004, skyldes at tallene kun gjelder til og med august. Også dette må ses i sammenheng med stigningen i tilstrømmingen av asylsøkere i samme periode. Utviklingen i antall beboere som forlater mottak følger dels den tilsvarende utviklingen for antall beboere ved norske asylmottak. Selv om det har vært en jevn økning i antall forsvunne beboere, er det en viss variasjon mellom ulike landgrupper i forhold til når de har forlatt mottaket. Dette har sammenheng med variasjoner i forhold til når ulike nasjonalitetsgrupper har hatt størst tilstrømning til Norge.

De fleste – om lag 60 prosent – av de som forlater mottak er fra 18 til 34 år gamle. Mindreårige beboere under 18 år utgjør om lag 20 prosent. De fleste av disse er sammen med sine foreldre, men det er særlig viktig å følge opp hvordan det går med enslig mindreårige asylsøkere som forsvinner fra mottak. Ifølge UDI's registre er 121 av de som har forlatt asylmottak med ukjent adresse fortsatt regnet som enslig mindreårige. Det betyr at det var flere som var enslig mindreårige da de forsvant, men at de siden har fylt 18 år. Her må man imidlertid ta i betraktning at mange av de det her gjelder forsvant før systemet for alderstesting ble innført i 2003. Det er grunn til å tro at mange av de som den gangen oppgav å være mindreårige i realiteten var eldre.

Figur 3. Aldersfordeling. Beboere som har forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse. (N= 19 070)

Personer som pågripes og uttransporteres av politiet

Det er én viktig faktor som ikke er tatt med i oversikten over personer som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse. Selv om UDI har egne registre over personer som har blitt uttransportert av politiet, er disse registrene ikke samkjørte med politiets register over uttransporterte personer. Politiet opererer med noe høyere antall uttransporterte personer enn hva UDI gjør, og dette kan skyldes to forhold. På den ene siden er det en del personer som uttransporteres av politiet uten at de har søkt asyl eller bodd på asylmottak. På den andre siden kan det skyldes at en del av de som UDI har registrert som forlatt mottak i virkeligheten er uttransportert av politiet. Enten ved at de har blitt hentet ved mottak uten at dette har blitt registrert av UDI, som dermed registrerer dem som forsvunnet, eller ved at de har blitt pågrepet etter å ha forlatt mottak på egen hånd.

En utredning bør kunne beregne hvor stor andel av dem som har forlatt mottak som har blitt uttransportert, hvor lang tid det i snitt tar fra de forlater mottak til de pågripes og eventuelt ta for seg noen kjennetegn ved denne gruppen sammenliknet med den øvrige målgruppen. Vi har vært i kontakt med Politiets Utlendingsenhet. Alle asylsøkere registreres i DUF, som er det sentrale register for utlendingsforvaltningen, med 8-sifret duf-nummer. Politiet fører register over alle uttransporterte personer, og er samarbeidsvillige dersom noen vil ta på seg jobben med å søke manuelt i dette registeret. De jobber selv med å utarbeide bedre statistikk og registre. I Politiets registre over uttransporterte personer er personene ikke kategorisert etter hvorvidt de har forlatt mottak. Man kan imidlertid anvende duf-nummerene fra listen over personer som har forlatt mottak, og søke opp disse i politiets register som også er registrert på duf-nummer.

Den mest hensiktsmessige måten å gjøre dette på vil være å trekke et tilfeldig utvalg fra listen over beboere som har forlatt mottak med ukjent adresse på 500 eller 1000 personer. Deretter kan man ved å søke på DUF-nummer, se hvor mange av disse som finnes i politiets lister over uttransporterte personer. DUF-nummer regnes som sensitive personopplysninger, og et slikt søk vil derfor innebære spørsmål om personvern. Forskere som skal gjennomføre hovedprosjektet bør derfor i en tidlig fase søke til både UDI og til politiet om tilgang til dette materialet.

(Mangel på) utenlandske erfaringer

Det er ikke så fruktbart å sammenlikne situasjonen i Norden med andre vestlige land. Mens vi i Norden har et relativt lavt nivå av ulovlig innvandring og et svært lite marked for bruk av ulovlige innvandrere som arbeidskraft, finner man i de fleste andre vestlige land ulovlige innvandrere i en helt annen skala, og det er mange steder et betydelig marked for deres arbeidskraft. Forskjellen mellom de Nordiske landene og de øvrige vestlige land skyldes i følge Jan Hjarnø (2003) den nordiske arbeidslivsmodellen med trepartssamarbeid, sterke fagbevegelser og tette relasjoner mellom partene i arbeidslivet. Dette fører til at forbudet mot bruk av ulovlig arbeidskraft håndheves strengt, ikke av myn-

dighetene, men av fagforeninger og arbeidsgiverorganisasjonene selv, som begge har investerte interesser i et regulert arbeidsmarked. I mange andre vestlige land som ikke har et slikt system, er deler av økonomien avhengig av den billige arbeidskraften ulovlige innvandrere representerer, og myndighetene ser gjennom fingrene med at arbeidsgivere benytter seg av dette.

Det er hovedsakelig to måter man kan bli en ulovlig innvandrer på. Enten kan man ta seg inn i et land ulovlig, ved å unndra seg grensekontroll eller ved bruk av falske papirer. Eller man kan ta seg lovlig inn i et land for deretter å la være å forlate landet etter at man ikke lenger har rett til å oppholde seg der. Dette kan for eksempel være etter at turist- eller studentvisum ikke lenger er gyldig, eller etter å ha fått avslag på asylsøknad. Personer med endelig avslag på asylsøknaden som forlater mottak utgjør derfor bare en veldig liten del av den større gruppen som gjerne kalles ulovlige innvandrere i Vest-Europa og USA. Det er denne større gruppen og deres betydning for nasjonale og regionale arbeidsmarkeder som har vært fokus for forskning i de fleste vestlige land utenfor Norden.

Det er for eksempel liten vits i å gå til amerikanske kilder. Det mest aktuelle problemstilling der er ulovlige innvandrere som krysser grensen fra Mexico. Det amerikanske Immigration and Naturalization Service (INS) lager estimater over den totale populasjonen av ulovlige immigranter som oppholder seg i landet ved å sammenstille ulike typer folketellinger. De tar folketellings-estimer basert på observasjoner og trekker fra den registrerte befolkningen. (INS 2003) Differansen er da estimatet over uregistrert populasjon. Her er det lite å hente for en studie av norske forhold, siden det er snakk om tall i en helt annen størrelsesorden. Australia har for øvrig løst problemet med asylsøkere som forlater mottak ved å sperre asylsøkere inne i såkalte *detention camps* i ørkenen, eller plassere asylsøkere på avsidesliggende øyer i stillehavet.

I Sverige har Migrationsverket i 2003 gjennomført en mindre utredning som går i gjennom samtlige 103 tilfeller der enslige mindreårige asylsøkere har forsvunnet fra mottak og private innkvarteringssteder i løpet av 2002, etter at Migrationsverket i lengre tid hadde mottatt kritikk for manglende oppfølging av disse.² Undersøkelsen går i gjennom hver av de enkelte mindreårige asylsøkernes registrerte historie basert på opplysninger fra asylmottak, sosialtjeneste, politi og oppnevnte verger. Man har altså ikke gjort noen forsøk på å nå personer som lever i skjul i Sverige. Utredningen finner at mens 550 enslige mindreårige asylsøkere kom til Sverige i 2002, forsvant 103 fra mottak eller annen innkvartering. Overraskende mange (70%) har forsvunnet før de har fått avgjort asylsakene sine. Av de 103 som ble meldt forsvunnet kom 20% tilbake. Disse hadde vært forsvunnet fra noen dager til flere måneder. Om lag en tredjedel av de som forsvant hadde søkt asyl i et annet "Dublin-land" før de kom til Sverige. Man fant at 17 personer helt sikkert hadde forlatt Sverige på egen hånd. I tillegg fant man for 43 personer informasjon som tydet på at de hadde forlatt landet. I disse tilfellene dreier det seg om slektninger som har fortalt at personen har reist tilbake til hjemlandet eller til slektninger i andre land. For 20 personer fant man ingen opplysninger om hvor de hadde tatt

² <http://www.migrationsverket.se/swedish/verket/skrivelser/barnrapport.pdf>

veien. I 11 tilfeller fant man informasjon som ga grunn til å frykte at de ble utsatt for trafficking. Gjennomgangen konkluderer med at det er behov for å bedre samarbeidet mellom utlendingsmyndigheter, politi, sosialtjeneste og barnevern for bedre å kunne følge opp enslige mindreårige asylsøkere. I Danmark er det ikke gjort noen liknende studier.

2 Etikk

All samfunnsvitenskapelig forskning må ta etiske hensyn både i forhold til konsekvenser av forskningen og i forbindelse med utforming og gjennomføring av datainnsamlingen. Forskning på asylsøkere og tidligere asylsøkere som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse vil likevel stå i en særstilling, og forskere som skal gjennomføre prosjektet vil møte en del spesielle utfordringer. Forskningsobjektene befinner seg i en meget vanskelig situasjon, og de har med god grunn et ønske om å holde seg skjult. Det foreligger en klar interessekonflikt mellom forskningsobjektene og oppdragsgiver, og forskerne må balansere ulike hensyn som står i motsetning til hverandre. De spesielle problemene med å få tilgang til informanter vil måtte løses ved å innføre økonomiske incentiver for deltakelse, noe som også vil innebære etiske dilemmaer. Det er dessuten uklart hvilke konsekvenser offentliggjøringen av resultatene vil ha for målgruppen. Her vil vi trekke fram noen forskningsetiske prinsipper som vil være retningsgivende for den videre utformingen av det foreslåtte forskningsopplegget.

Vitenskapelig praksis har alltid vært gjenstand for en viss regulering gjennom forskersamfunnets interne normsystemer. I perioden etter annen verdenskrig har de etiske sidene ved forskning i økende grad blitt institusjonalisert og til dels lovregulert. To aspektene har stått sentralt i den vitenskapelige etikk, ved siden av kravene om redelighet og etterrettelighet: Beskyttelse av enkeltpersoner som deltar i forskningen og beskyttelse av samfunnet mot konsekvensene av forskningen. Innen samfunnsvitenskap og humaniora er personvernsspørsmål lovregulert og blir overvåket av Datatilsynet, mens Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) vedtar retningslinjer for øvrige forskningsetiske spørsmål. Disse retningslinjene har ikke samme funksjon som lover, men skal fungere som et hjelpemiddel for forskerne selv. Forskning behøver ikke forhåndsgodkjennes, men i tvilstilfeller kan forskere be NESH om en forhåndsvurdering av forskningsetiske sider ved planlagte forskningsprosjekter.

Forskere som skal gjennomføre en studie av beboere som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse vil møte på en rekke dilemmaer av etisk karakter både når man skal utforme problemstillinger, når man skal gjennomføre datainnsamlingen og i forhold til hva slags informasjon som bør produseres og hvordan denne informasjonen bør presenteres. Et sentralt problem for forskerne som skal gjennomføre en slik utredning er at oppdragsgiver og forskningsobjekter har motstridende interesser i saken, mens forskerne har forpliktelser ovenfor begge. Det følgende vil dreie seg om hvordan forskerne bør balansere de ulike hensynene som må tas i forskningen. En nyttig rettesnor i denne diskusjonen vil være de retningslinjer som NESH har vedtatt. Basert på disse retningslinjene vil vi her trekke fram følgende forskningsetiske prinsipper som det vil være aktuelt å vurdere en eventuell studie opp i mot:³

³ Punktene er ikke identiske med NESH's retningslinjer, men er basert på sammenstillinger av disse.

- Krav om personvern
- Krav om at forskningen ikke skal skade dem man forsker på og respektere deres frihet og selvbestemmelse.
- Hensyn til svakstilte grupper.
- Krav om informert og fritt samtykke.
- Krav om konfidensialitet.
- Medansvar for bruken av forskningsresultatene

NESH vedtar også retningslinjer for god forskning for en rekke andre områder som selvfølgelig også vil gjelde for en eventuell studie av beboere som forlater asylmottak. Her vil vi imidlertid kun ta opp de som er spesielt aktuelle for denne studien.

Som forskere er det en rekke fallgruver å gå i når man skal håndtere de etiske utfordringene en slik undersøkelse vil by på. Vi har derfor ønsket å supplere våre egne vurderinger med ekstern kompetanse på feltet. Vi har derfor hatt kontakt med Norsk Organisasjon for asylsøkere (NOAS), og ført en løpende dialog omkring de sentrale utfordringene. Fafo bærer selvsagt alene ansvaret for de anbefalingene som legges fram i denne rapporten, men NOAS har vært en viktig støttespiller i våre vurderinger.

Vi anså at dette prosjektet bød på så mange vanskelige og alvorlige etiske utfordringer at vi ønsket å få en ekstern forskningsetisk vurdering både av prosjektet og av våre egne etiske refleksjoner. Vi sendte derfor en forespørsel til Norges Forskningsetiske Komité for Samfunnsvitenskap og Humaniora (NESH), som behandlet saken i et møte 22 september 2004. Deres vurdering ble gjort på bakgrunn av en kort beskrivelse av formålet med undersøkelsen og hvilke metoder vi anså som mest hensiktsmessige, og et utkast til etikkapitlet slik det foreligger i dette forprosjektet. En skriftlig uttalelse fra NESH følger som vedlegg til denne rapporten.

Personvern

En eventuell studie vil ta utgangspunkt i UDIs registre over beboere som har forlatt mottak uten å oppgi ny adresse. Disse vil være identifiserbare både ved navn og ved et 8-sifret såkalt DUF-nummer i DUF, som er utlendingsforvaltningens sentrale register over alle asylsøkere i Norge. Dette materialet vil så kunne danne utgangspunkt for senere identifisering av informanter ved intervjuer med personer som har forlatt mottak. Det betyr at datamaterialet basert på intervjuer vil være knyttet til navnene til informantene. Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste (NSD) er oppnevnt som personvernombud for Forskningsstiftelsen Fafo. Det betyr at alle forskningsprosjekter som behandler personopplysninger må meldes inn til NSD og godkjennes. I denne prosessen vurderes de juridiske sidene ved bruken av personopplysninger og hvordan deltakernes rettigheter kan ivaretas.

Hensynet til informanter i en vanskelig situasjon

Det er et grunnleggende etisk prinsipp i samfunnsvitenskapelig forskning at forskningen ikke skal skade dem man forsker på. Spesielt skal man utvise varsomhet dersom de man forsker på allerede befinner seg i en vanskelig situasjon. Det er ingen tvil om at målgruppen for en eventuell studie av beboere som forlater asylmottak er en særdeles svakstilt gruppe. Prinsippet om å ikke skade dem man forsker på kan begrunnes rent moralsk, men også metodologisk: Forskningen vil nesten alltid innebære medvirkning fra forskningsobjektene. Dersom man er åpen om at resultatene av forskningen kan ha negative konsekvenser for forskningsobjektene og andre som er i en liknende situasjon som dem, vil det åpenbart vanskeliggjøre denne medvirkningen og svekke forskningen. Dersom man skjuler hensikten og de åpenbare konsekvenser av forskningen for sine objekter vil dette innebære et alvorlig tillitsbrudd som vanskelig kan forsvares rent etisk og som dessuten vil være svært skadelig for videre forskning..

Forskning på personer som oppholder seg ulovlig i Norge står i en meget spesiell situasjon når det gjelder forholdet mellom oppdragsgiver, forskere og forskningsobjekter. Forskning på svakstilte grupper befinner seg normalt innenfor et velmenende velferdsstatlig regime som på ulike vis tar sikte på å bedre situasjonen for de det forskes på. Her beveger vi oss imidlertid i grensene for hvem som omfattes av denne gode vilje. Mens de fleste av forskningsobjektene mål er å oppholde seg skjult i Norge, er norske myndigheters målsetning (bl.a.) å pågripe dem og transportere dem ut av landet. Hvordan skal så forskere forholde seg når det foreligger en så åpenbar interessekonflikt mellom oppdragsgiver og forskningsobjekt?

Av hensynet til forholdet mellom forskere og forskningsobjekter anser vi det som ikke etisk forsvarlig å produsere informasjon som kan brukes i politiets praktiske arbeid med å pågripe og uttransportere personer som oppholder seg ulovlig i Norge. Det må derfor gjøres en klar avgrensning opp mot politiarbeid. Det er legitimt å håndheve norsk asyllovgiving, men dette er politimyndighetenes og ikke forskningens oppgave. Dette må være et gjennomgående premiss for alle problemstillinger som forskningen skal reise og alle funn som blir videreformidlet. Det betyr at alle funn som kan være nyttig i politiets arbeid med å pågripe personer som tilhører målgruppen må kunne lukes ut før publisering.

Det er imidlertid ingen grunn til å overdrive faren for at den kunnskapen som produseres vil være nyttig i politiets arbeid med å pågripe og uttransportere personer i målgruppen. Selv om en studie vil kunne frembringe vitenskapelige data som ikke tidligere var tilgjengelig, er det lite sannsynlig at det vil fremkomme opplysninger som ikke politiet er klar over fra før, for eksempel hvilke bransjer som anvender denne type ulovlig arbeidskraft og hvor folk som lever i skjul bor hen. Å pågripe personer som oppholder seg i skjul i landet er ikke en prioritert oppgave for politiet i dag. Dette skyldes imidlertid ikke mangel på kunnskap. Det er derfor liten grunn til å frykte at de opplysninger som vil fremkomme i en studie direkte vil kunne brukes av politiet i arbeidet med å pågripe og uttransportere personer i målgruppen.

Selv om den informasjonen som framkommer i studien ikke er direkte nyttig for politiet i arbeidet med å pågripe og uttransportere personer som har fått avslag på asylsøk-

naden som oppholder seg ulovlig i landet, er det likevel grunn til å frykte at studien vil kunne skade forskningsobjektene. En studie som tallfester antallet personer som oppholder seg ulovlig i Norge etter å ha forlatt mottak vil etter alt å dømme føre til økt oppmerksomhet om dette problemet. Den økte oppmerksomheten vil sannsynligvis medføre et sterkere politisk press om å gjøre noe med situasjonen. Jo høyere tall en studie kommer fram til, jo sterkere vil det politiske presset bli. En studie vil altså etter all sannsynlighet øke sjansen for at politiet aksjonerer mot den samme gruppen som har stilt opp som informanter i studien. Dette er et etisk problem ved studien det er vanskelig å komme utenom.

Innvandringsforskningen i Norge var lenge preget av en holdning om at forskeren bærer et tungt ansvar for hvordan utsatte grupper framstilles, og at forskeren har en forpliktelse til å unngå konklusjoner som kan misbrukes og bidra til stigmatisering. Det er etter hvert blitt større forståelse for at denne holdningen har vært et hinder for fri forskning og bidratt til å fortie problemer og utfordringer i forholdet mellom majoritet og minoritet. Bekymringen for hvorvidt oppmerksomheten rundt personer som oppholder seg ulovlig i landet vil føre til større sjanse for utkastelse, befinner seg likevel i en spesiell situasjon nettopp fordi forskningsobjektene ikke omfattes av velferdsstaten. Der økt oppmerksomhet rundt problemer for andre grupper kan føre til økt innsats for å hjelpe, vil den økte oppmerksomheten i dette tilfellet heller kunne skade forskningsobjektene interesser. Forskningen står dermed i fare for å bryte med prinsippet om ikke å skade de man forsker på.

Samtidig er det vanskelig å argumentere for at det er mer etisk forsvarlig å ikke søke kunnskap om temaet. Norge har et ansvar for å sikre at grunnleggende menneskerettigheter ivaretas for alle personer som oppholder seg på norsk jord, uavhengig av deres juridiske status. Når det gjelder personer som forlater asylmottak og lever i skjul i Norge er det derfor avgjørende å få mer kunnskap om deres livssituasjon. Hvordan sikrer de sitt livsopphold, hvordan bor de, hva skjer dersom de blir syke? Det finnes i dag knapt noen kunnskap om hvordan denne gruppen lever. Personer som oppholder seg ulovlig i skjul i Norge omfattes ikke av offentlige velferdstjenester. De vil også vanskelig kunne komme inn i det registrerte arbeids- og boligmarkedet. Vi vet at det i Sverige eksisterer uformelle nettverk av helsepersonell som frivillig yter medisinsk hjelp til avviste asylsøkere som oppholder seg ulovlig i landet og ikke tør oppsøke det offentlige helsevesenet. (Verdensmagasinet X 3/2004: 10) Vi vet ikke om det eksisterer et liknende tilbud i Norge, eller i hvilken grad et slikt tilbud kan dekke de behovene som finnes. Det er imidlertid grunn til å anta at dette arbeidet er mer organisert i Sverige enn i Norge. I Sverige finnes det en aktiv og organisert bevegelse som arbeider med å gi skjulesteder og yte ulike tjenester til ulovlige innvandrere (Se for eksempel : <http://www.ingenillegal.org/-lokalgrupper.html>). Så langt vi vet finnes det ikke en tilsvarende bevegelse i Norge. De nettverkene som personer som oppholder seg ulovlig i landet må benytte seg av finnes sannsynligvis innen de ulike etniske minoritetsgruppene.

Spørsmålet omkring en befolkning av ukjent størrelse bestående av personer som oppholder seg ulovlig og skjult i Norge understreker det nære og til dels problematiske forholdet mellom velferdsstaten og innvandringen. Staten har en forpliktelse til å innlemme alle nykommere i en sjenerøs og omfattende velferdsstat. For å kunne opprett-

holde nivået på de velferdsstatlige ordningene må imidlertid staten kunne avgrense hvem som skal ha tilgang til å oppholde seg i Norge og dermed få tilgang til velferdsstatens goder. Men når denne kontrollen svikter, og det etablerer seg en befolkning utenfor det offentlige rekkevidde, har staten likevel et ansvar for å sikre at deres grunnleggende rettigheter ivaretas. Her står det offentlige ovenfor et dilemma i forhold til hvordan man skal sanksjonere denne gruppen. Man kan anta at denne gruppen lever under til dels meget vanskelige kår. Skal man ivareta deres behov ved tildele dem velferdsgoder som er forbeholdt innbyggerne i landet, eller skal man søke å gjøre det så vanskelig som mulig å oppholde seg ulovlig i landet i håp om at flest mulig reiser ut i tråd med vedtak i asylsaken? Endringer i norsk asylpolitikk de senere år tilsier at den siste tilnærmingen er den mest sannsynlige. En nærmere drøfting av dette spørsmålet krever imidlertid kunnskap om hva slags vilkår disse menneskene lever under. Foruten arbeidet med å få oversikt over hvor det blir av de som forlater mottakene, bør derfor studien utformes med tanke på å kartlegge levekårene til de som lever i Norge, deres tanker rundt sin egen situasjon og motivene for å deres handlingsvalg.

Studien vil også kunne være et viktig inntak til å vurdere virkningene av hvordan asylreglementet håndheves. Et viktig spørsmål i utredningen vil være om hvilken sammenheng det er mellom sannsynligheten for å bli forfulgt i hjemlandet og tilbøyeligheten til å gå i dekning i Norge. Etter innføringen av Schengen-samarbeidet og Dublin-samarbeidet er det ikke lenger mulig å reise fra land til land i Europa for å søke asyl. Personer som forlater mottak har da bare to alternativer: Enten reise til hjemlandet eller et annet land utenfor Schengen eller gå i dekning – enten i Norge eller et annet Schengen-land. Det er antakelig mange faktorer som påvirker beslutningen om å bli i Norge eller forlate landet. På den ene siden er forhold i Norge, som (etnisk) nettverk, muligheter for å få jobb og bolig og lignende. På den andre siden forholdet i hjemlandet og eventuell frykt for å vende tilbake. Noen kan ha en reell frykt for å bli forfulgt, andre kan ha satt seg i gjeld, enten til menneskesmuglere, familiemedlemmer eller andre. Ved å se på hvilke grupper som velger å bli i Norge og hvorfor, kan man finne ut om asylreglene håndheves på en slik måte at det slår særlig uheldig ut for noen grupper

Forskning på hva som skjer med personer som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse vil altså ikke nødvendigvis ha (bare) negative konsekvenser for den gruppen det forskes på. For at prosjektet skal leve opp til forskningsetiske prinsipper er det avgjørende at problemstillingene utformes slik at interessene til gruppen(e) det forskes på ivaretas. God forskningsetikk forutsetter altså at det må formuleres problemstillinger det er etisk forsvarlig å finne svar på.

Informasjon, samtykke og konfidensialitet.

Når det forskes på vanskeligstilte grupper er forskningsetiske problemstillinger også svært viktige i utformingen og gjennomføringen av datainnsamlingen. I kontakt med informanter som sitter i mottak, har forlatt mottak eller som på annen måte er tett knyttet til de gruppene det skal forskes på, er det avgjørende at forskerne formidler uav-

hengighet og integritet, og unngår å framstå som en forlengelse av asylmyndighetene. Dette innebærer for eksempel at man unngår å plassere informantene i en rolle de selv opplever som angiveri. Vi mener det vil være mulig og ønskelig å gjennomføre en intervjuundersøkelse blant personer som lever i skjul i Norge etter å ha forlatt mottak. Et av de mest sentrale forskningsetiske prinsipper er kravet om informert samtykke. I *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, jus og humaniora*⁴ kan man lese at:

”De menneskene som deltar i forskning, skal få all informasjon som er nødvendig for å danne seg en rimelig forståelse av forskningsfeltet, av følgene av å delta i forskningsprosjektet, og av hensikten med forskningen. Det skal også informeres om hvem som betaler for forskningen.” (s.9)

Personene i målgruppen for en eventuell utredning vil neppe være særlig interessert i å la seg intervjuet. Mange av de har sannsynligvis tvert i mot et sterkt ønske om å holde seg skjult også for forskere. Å opplyse om hvem som er oppdragsgiver vil neppe hjelpe på lysten til å delta. Vi kan dessuten regne med at mange i målgruppen har liten erfaring med og forståelse for samfunnsvitenskapelig forskning. Forskningsobjekter vil gjerne forsøke å plassere forskere innefor rammene av sin egen erfaring. (Hammersly & Atkinson 1991:88) I dette tilfellet – der forskningsobjektene er personer som har forlatt asylmottak hovedsakelig etter avslag på asylsøknadene sine og nå oppholder seg i skjul for politi og utlendingsmyndigheter (prosjektets oppdragsgivere) – vil det bli en formidabel utfordring å informere om hva forskningsprosjektet går ut på og om grenseoppgangene mellom forskere, politi, utlendingsmyndigheter på en troverdig måte ovenfor potensielle informanter.

Det betyr at man på en overbevisende (og sannferdig) måte må kunne forklare hva forskningsprosjektet går ut på og forsikre deltakerne at deres deltakelse ikke vil innebære negative konsekvenser for dem eller andre i samme situasjon. Samtidig stiller det store krav ikke bare til forskernes ivaretagelse av informantenes anonymitet, men også til å overbevise informantene om at denne faktisk vil bli ivaretatt.

Løsningen på rekrutteringsproblemet vil, ettersom det mest sannsynlig foreligger sterke motforestillinger, være knyttet til økonomiske incentiver. Det vil si at informanter vil måtte få betalt både for å la seg intervjuet og for å rekruttere nye informanter. Dette skjerper kravene til informasjon og etisk forsvarlig opplegg. Det er viktig at informanter ikke sitter igjen med følelsen av å ha gjort noe de vil angre på ut i fra ren økonomisk nød. I tilfeller der man ønsker informasjon om andre er det viktig at informanten ikke sitter igjen med følelsen av å ha angitt andre for penger. Samtidig stiller denne typen forskning store krav til at intervjuer kan gjennomføres i omgivelser som oppleves som trygge for informantene.

Bruken av økonomiske incentiver gjør det dessuten nødvendig å problematisere hvorvidt deltakelsen er frivillig. Dersom forskningsobjektene i utgangspunktet ikke ønsker å delta, og denne deltakelsen kun blir et spørsmål om hvor mye penger som til-

⁴ Vedtatt av Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora 15 februar 1999, med endringer vedtatt 24. september 2003

bys, er da deltakelsen virkelig frivillig? Denne problemstillingen forsterkes dersom personene det gjelder lever i en økonomisk vanskelig situasjon, noe vi kan regne med er tilfellet for de fleste av personene det her gjelder. Allerede i 1931 ble det i Tyskland nedfelt forskningsetiske retningslinjer som sier at forskere ikke skal utnytte ”sosiale nødssituasjoner”. (Ruyter 2002:24) Dette var først og fremst et tilsvarende til tidens etablerte praksis med å benytte barnehjemsbarn og funksjonshemmede i medisinske eksperimenter, men må i dag kunne sies å ha en mer allmenn gyldighet. De etiske problemene ved å tilby folk penger for noe de i utgangspunktet ikke ønsker å gjøre forsterkes jo mer penger det er snakk om. Dette er et dilemma i forhold til hvor stort beløp man skal tilby for intervjuing og rekruttering. Hvis man setter beløpet lavt, som en symbolsk kompensasjon for tiden de bruker på å la seg intervju og på å rekruttere andre, vil det ikke innebære noen større etiske dilemmaer. Men da risikerer man også at man ikke får tilgang til de informantene som er mest skeptiske til å la seg intervju. Og de kan utgjøre en betydelig andel av de man ønsker å komme i kontakt med. Setter man beløpet høyt, vil man ha større sjanse til å nå de informantene man ønsker å nå. Men samtidig reiser altså bruken av slike økonomiske belønninger for deltakelse alvorlige etiske dilemmaer knyttet til frivillighet og utnyttelse av sosiale nødsituasjoner.

I tillegg vil bruk av betydelige økonomiske incentiver skape nye metodologiske problemer som igjen vil reise nye etiske problemstillinger: Når økonomiske incentiver av en viss størrelse er involvert skapes det en reell fare for at personer som ikke tilhører målgruppen vil forsøke å utgi seg for å være asylsøkere som har forlatt mottak for på den måten å kunne innkassere belønningen. Det betyr at forskerne må ha et system for å verifisere at informantene er de som de utgir seg for å være. Løsningen vil for eksempel innebære å ha en elektronisk liste over alle som har forlatt mottak uten å oppgi ny adresse, med navn og enkelte egenskaper, samt at man muligens må innføre kontrollspørsmål for å sile ut eventuelle bedragere. Dette vil skape en stemning der informanter, som kanskje er livredde for å stille opp, møtes med skepsis og mistenksomhet fra første stund. Dette vil være uheldig rent metodologisk, med tanke på behovet for å skape tillit i intervju situasjonen, og etisk i forhold til hvordan man møter mennesker i en vanskelig situasjon.

Anvendt forskning og forskeres ansvar – en avklaring

Ved oppdragsforskning må forskere forholde seg til oppdragsgivers hensikter med å bestille forskningen, mens anvendt forskning skjerper kravene til etikk når det gjelder konsekvensene av forskningen ettersom man i større grad må ta hensyn til anvendelsen av den kunnskap som fremskaffes. Disse begrepene kan imidlertid ikke uten videre skilles fra hverandre. Oppdragsforskning vil i de fleste tilfeller være anvendt forskning og oppdragsgivers hensikt med å bestille forskningen vil i de fleste tilfeller være nært knyttet til de konsekvensene som forskningen ventes å avstedkomme. Som forskere bør man imidlertid kunne gjøre en klar avgrensning: Forskerne kan ikke ta det etiske ansvar for

oppdragsgivers hensikter med å bestille forskningen, men man må være bevisst på hva oppdragsgiver ønsker å bruke forskningen til. Forskere må ta et etisk ansvar for konsekvensene av forskningen. Det betyr for eksempel at dersom oppdragsgiver har til hensikt å bruke resultatene av forskningen til å pågripe og uttransportere flest mulig av personene i målgruppen for studien så er ikke dette forskerens ansvar. Det er derimot forskerens ansvar, som følge av sin forpliktelse ovenfor sine forskningsobjekter, å sørge for at den informasjonen hun produserer ikke kan anvendes til dette formålet.

Gjennomføringen av forskningsprosjektet må dermed vurderes opp i mot to andre forskningsetiske retningslinjer. Vi har allerede slått fast at forskere har en overordnet forpliktelse ovenfor sine forskningsobjekter. Samtidig heter det i NESH sine retningslinjer at: "Ved forskningsoppdrag har forskeren plikt til å utføre oppdraget innenfor de rammer som oppdraget gjelder." Det vil si at oppdragsgiveren har rett til å fastsette hvilke spørsmål som belyses. Videre heter det at: "Forskeren har et selvstendig ansvar for å begrunne at de oppgavene han eller hun arbeider med, vil kunne komme samfunnet til gode, direkte eller indirekte." Dette betyr at forskerne må gjøre det klart på forhånd hva slags informasjon de ikke ønsker å bidra med. Dersom oppdragsgiver ikke godtar dette og fastsetter rammer for oppdraget som ikke er i tråd med forskerens etiske forpliktelse ovenfor sine forskningsobjekter, må hun la være å ta på seg oppdraget.

Konflikt mellom samfunnsnytte og hensynet til informantene?

Å ha en stor befolkning av ulovlige innvandrere som oppholder seg i skjul i Norge etter å ha forlatt asylmottak er ikke et gode for samfunnet. Norge fører en asylpolitikk som er bestemt av demokratiske organer, og det er derfor legitimt å håndheve de vedtak som fattes. Man kan også argumentere med at dette tilbudet av ulovlig arbeidskraft bidrar til å undergrave vilkårene i arbeidslivet og legge press på arbeidsforholdene i utsatte bransjer. I USA og enkelte andre land kan man si at store grupper ulovlige immigranter utgjør enklaver av den tredje verden innenfor landets grenser. I stedet for å flagge ut arbeidsintensiv produksjon til den fattige verden har man importert enklaver av den fattige verden i tråd med arbeidsgivernes behov for billig arbeidskraft. Dette er ikke en tilstand man ønsker å ha i Norge. Også når vi ser på situasjonen for de det gjelder kan det argumenteres med at de sannsynligvis befinner seg i en uverdigg sosial situasjon som vi ikke ønsker skal eksistere i Norge. Det kan derfor argumenteres for at å bidra til å hindre en slik tilstand er samfunnsnyttig – sett fra fugleperspektiv.

Likevel – hvis man spør den enkelte asylsøker som har forlatt asylmottak og oppholder seg skjult i Norge, vil denne sannsynligvis mene at denne tilværelsen er bedre enn alternativet; utkastelse og retur til hjemlandet, eller å forsøke på ny i et annet land man mest sannsynlig heller ikke får opphold i. Det er ikke lett å avgjøre hva som er den etiske og samfunnsmessige beste løsningen på problemet. Men som forsker må den forpliktelse man har ovenfor informantene som er en del av den kontrakten som deltakelse i et forskningsprosjekt må bygge på gå foran andre hensyn. Det innebærer at man må til-

strebe at forskningen og den kunnskap som produseres ikke øker risikoen for at informantene blir pågrepet og uttransportert av politiet.

Oppsummering

En eventuell utredning av spørsmål knyttet til personer som forlater asylmottak står forskningsetisk ovenfor meget spesielle utfordringer. Dette skyldes hovedsakelig delvis motstridende interesser mellom oppdragsgiver og forskningsobjekter samtidig som forskningsobjektene befinner seg i en meget vanskelig situasjon. I vår gjennomgang av etiske problemstillinger knyttet til gjennomføringen av en eventuell studie er det to punkter som stikker seg fram som særlig problematiske:

1) Det ene er knyttet til forskningens konsekvenser for de man forsker på.

Forskerne har et ansvar for at forskningen ikke skal skade de man forsker på. Det betyr at man må søke å unngå å produsere informasjon som kan brukes direkte i arbeidet med å pågripe og uttransportere mennesker som befinner seg i skjul. En tallfesting av hvor mange som oppholder seg i skjul i landet vil dessuten kunne føre til et øket politisk press for å gjøre noe med situasjonen. Det vil direkte skade studiens informanter og deres ønske om å holde seg skjult. Dette er et dilemma man vanskelig kommer utenom i en eventuell studie. På den andre siden er det vanskelig å argumentere for at det er bedre å ikke vite noe om situasjonen.

2) Det andre er knyttet til gjennomføringen av datainnsamlingen.

Bruk av økonomiske incentiver for deltakelse problematiserer hvorvidt deltakelsen er frivillig og reiser spørsmål om hvorvidt man utnytter en sosial nødsituasjon. Denne problemstillingen blir særlig akutt når det foreligger grunn til å tro at forskningen vil kunne ha skadelige konsekvenser for informantene.

Når det gjelder interessekonflikten mellom oppdragsgiver og forskningsobjekter har vi kommet til at forskere i denne situasjonen har sin primære forpliktelse ovenfor sine informanter, og må prioritere deres interesser framfor oppdragsgivers, selv om disse er legitime. Det er imidlertid usikkert i hvilken grad dette lar seg gjøre. På den annen side kan det tenkes at resultater fra undersøkelsen kan bidra til å bedre asylsøkernes situasjon. Dersom det viser seg at mange av de som har forlatt mottak uten å oppgi ny adresse kommer fra områder det er svært problematisk å returnere til (selv om situasjonen ikke gir grunnlag for asyl), og/eller at de lever under svært dårlige kår i Norge, kan oppmerksomhet om dette muligens bidra til en mer liberal behandling av disse sakene, større innsats for å sikre et minimum av velferd også for personer som lever i skjul, eventuelt også til bedre tilrettelegging for retur til hjemlandet. Endelig kan det tenkes at for noen av asylsøkerne som lever i skjul vil retur til hjemlandet være mindre dramatisk enn de selv forestiller seg, og kanskje å foretrekke framfor å leve i skjul i Norge.

Stikkord for gjennomføringen av prosjektet vil for øvrig være:

- Klar avgrensning mot politiarbeid.
- Utforme problemstillinger som kan besvares samtidig som målgruppens interesser og ønske om å holde seg skjult ivaretas.
- Luke ut informasjon i ferdig utredning som kan anvendes direkte av politiet i arbeidet med å pågripe og uttransportere personer som oppholder seg ulovlig i Norge.
- La være å utføre utredningen dersom dette ikke lar seg gjøre innenfor de ramme-
ne oppdragsgiver fastsetter
- Utforme et praktisk forskningsopplegg som ivaretar forskningsetiske krav til in-
formasjon, anonymitet og samtykke.

3 Kartlegging av personer som oppholder seg i Norge etter å ha forlatt mottak

Her vil vi skissere hvordan man kan gjennomføre en kvantitativ intervjuundersøkelse blant asylsøkere og avviste asylsøkere med ukjent adresse som oppholder seg i Norge. I følge politiet er det fullt mulig for de avviste asylsøkerne å oppholde seg ulovlig i landet i lang tid uten å bli pågrepet så lenge man ikke kommer i kontakt med politiet av andre årsaker. Mange som pågripes og uttransporteres av politiet blir det fordi de blir tatt i kontroll på t-banen eller innbringes for et kriminelt forhold. Det kan derfor ikke utelukkes at en del av de som forlater asylmottak uten å oppgi grunn eller bestemmelsessted forblir i Norge og oppholder seg mer eller mindre permanent i skjul i landet. Vi vet imidlertid ingenting om hvor mange som oppholder seg i Norge. Med jevne mellomrom presenteres tall i media for hvor mange utlendinger som oppholder seg ulovlig i Norge. Dette er ofte basert på uttalelser fra politiet, men estimatene har ofte vist seg å være tatt ut av løse luften.⁵ Å estimere antall tidligere beboere som fortsatt oppholder seg i Norge etter å ha forlatt mottak vil være et av hovedmålene for studien. På den ene side følger det av norsk lov at disse personene skal pågripes og uttransporteres av landet. På den andre siden har Norge da et overordnet ansvar for at deres grunnleggende rettigheter ivaretas, at de har tilgang til nødvendige velferdstjenester og hindre at de lever i utbytting og nød – uavhengig av deres juridiske status. En viktig del av en undersøkelse av hva som skjer med beboere som forlater mottak bør derfor være å kartlegge deres generelle levekår – deres bosituasjon, inntektskilder og inntektsnivå, sosiale nettverk og tilgang til grunnleggende helse- og sosialtjenester. En slik undersøkelse bør også ta for seg deres tanker om sin egen situasjon og motivene for deres handlingsvalg. På den måten kan man bedre forstå hvilke prosesser som former deres beslutninger om å forlate asylmottakene og deres tilværelse i Norge. Et sentralt mål for studien vil være å forstå hvilke faktorer som påvirker beslutningen om å forbli i Norge eller forlate landet. Dette materialet må også brukes til å estimere hvor mange som hvert år forlater landet på egen hånd etter å ha forlatt mottak.

Vi ønsker altså å gjøre en undersøkelse som skal kartlegge størrelsen på populasjonen av personer i vår målgruppe som oppholder seg i Norge, mønstre i forhold til hvor mange som forlater landet på egen hånd og hvor lang tid det tar, generelle levekår for de som oppholder seg i skjul i Norge og det subjektive grunnlaget for deres beslutninger. Den ideelle måten å gjøre dette på ville være en kvantitativ levekårsundersøkelse basert på detaljerte intervjuer med et representativt utvalg av personer i den gruppen det gjelder. Men det sier seg selv at dette ikke vil være lett når personene det gjelder ønsker å

⁵ Se f.eks. ”3000 - 4000 ulovlige innvandrere i Oslo” i Aftenposten.no 8. oktober 2004. Ledelsen ved Utlendingsseksjonen kunne samme dag fortelle at tallet var basert på ren gjetning.

holde seg skjult og det ikke eksisterer noen klar utvalgsramme. Det finnes imidlertid etter hvert en del litteratur omkring statistisk utvalgstrekkning i såkalte ”skjulte populasjoner”. Forskningen på dette feltet har i de senere år hovedsakelig vært utviklet innenfor studier av rusmisbrukere, og kan knyttes til framveksten av AIDS og arbeidet med å kartlegge risikoadferd blant for eksempel sprøytenarkomane. Vi tror at enkelte metoder som har blitt utviklet innen dette feltet også kan være nyttige ved en eventuell utredning av personer som har forlatt asylmottak og oppholder seg i skjul i Norge. Man må her merke seg at man gjennom denne metoden for utvalgstrekkning ikke vil få et utvalg som gjenspeiler populasjonen av personer som har forlatt asylmottak, kun de som forblir i Norge. For å kunne si noe om de som forlater landet må man spørre de som blir og sammenlikne kjennetegn ved disse med det man vet om den totale populasjonen av personer som har forlatt mottak uten å oppgi ny adresse.

Metode for utvalgstrekkning og rekruttering – Respondent Driven Sampling⁶

Skjulte populasjoner er kjennetegnet av to trekk: For det ene finnes det ingen utvalgsramme, noe som gjør at populasjonens størrelse og avgrensning i forhold til den øvrige befolkning er ukjent. For det andre er det knyttet sterke føringar for anonymitet til utvalgstrekkning og besvarelse, vanligvis som en følge av at medlemskap i populasjonen er knyttet til normativ stigmatisering eller er ulovlig. Foruten problemene med å finne medlemmene av gruppen kommer da at respondentene derfor ofte ikke vil ønske å delta eller de vil kunne gi feilaktige opplysninger for å beskytte seg selv og andre. Skjulte populasjoner utgjør dessuten vanligvis meget små andeler av den totale befolkning.

Personer som forlater mottak og oppholder seg skjult i Norge etter å ha fått avslag på asylsøknadene sine har til dels alle disse trekkene. Når det gjelder manglende utvalgsramme er dette imidlertid bare delvis riktig. Man har den totale oversikten over hvem som har forlatt mottakene uten å oppgi ny adresse. Det man ikke har er oversikt over hvem som befinner seg i Norge og hvem som har reist ut av landet

Vi vil her ikke redegjøre for alle ulike teknikker for tilgang og utvalgstrekkning i skjulte populasjoner. Den vi mener er best egnet i dette tilfellet kalles Respondent Driven Sampling (RDS). Dette er en videreutvikling av snøballmetoden og andre kjedereferanse-metoder for rekruttering av informanter. Dette er metoder som baserer seg på at noen få opprinnelige informanter rekrutterer nye informanter gjennom sine nettverk. Problemet med disse metodene er at de gjerne gir skjeve utvalg som er betinget av det opprinnelige utvalget av informanter, ettersom disse rekrutterer innenfor sine egne nettverk. RDS tar sikte på å overkomme dette problemet og samtidig gi en mer effektiv rekruttering.

⁶ For innføring i Respondent Driven Sampling, se: Heckathorn, D. (1997): “Respondent Driven Sampling: A New Approach to the Study of Hidden Populations.” i *Social Problems*, 44, #2, s 174-199, 1997.

Gjennom bruk av denne metoden søker man å etablere doble incentiver for deltakelse ved at et opprinnelig utvalg på noen få informanter får tilbudt en bestemt sum penger for å delta i undersøkelsen, og deretter får tilbudt en annen bestemt sum per nye informant han eller hun klarer å rekruttere til å delta i undersøkelsen. De nyrekruttede informantene vil deretter få samme tilbud. Denne prosedyren kan så gjentas i så mange ledd som man anser for nødvendig. De doble incentivene består dermed av de primære incentivene som er den økonomiske belønning for deltakelse, og de sekundære incentivene som er det sosiale press fra andre som belønnes økonomisk for å rekruttere. Kombinasjonen av primære og sekundære incentiver har vist seg meget effektiv for å rekruttere informanter som i utgangspunktet ikke ønsker å delta i denne typen undersøkelser. På denne måten unngår man også at informanter føler seg som angivere når de skal rekruttere andre. De behøver ikke å gi noe informasjon til forskerne om de som skal rekrutteres, og potensielle rekrutter kan helt og holdent selv bestemme om de vil delta i undersøkelsen. Metoden forutsetter at forskerne på en troverdig og tydelig måte kan forsikre deltakerne om at deres anonymitet vil være sikret og at den informasjon som fremskaffes gjennom forskningen ikke vil kunne brukes på en måte som skader dem eller deres hjelpere.

Representativitet

Problemet med snøball- og andre kjedereferansemetoder er at utvalget blir skjevt og avhengig av det opprinnelige utvalget. Hvem som blir rekruttert vil avhenge av hvem som rekrutterer. Personer med store nettverk blir overrepresentert, og man risikerer at noen potensielle informanter gjemmes unna intervjuerne. Respondent Driven Sampling er utviklet nettopp for å overkomme disse problemene. De første leddene i en RDS-kjede vil lide av de samme skjevhetene som andre snøball- og kjedereferansemetoder. Hvis utvalgsprosessen basert på Respondent Driven Sampling får gå over flere ledd, vil den imidlertid ta form av en såkalt Markov-kjede. En markov-kjede er en såkalt stokastisk prosess der verdien av hver enhet avhenger av verdien av den forrige, men hvor totalen vil være uavhengig av utgangspunktet forutsatt at prosessen går over mange nok trinn.⁷ I tråd med teorier om Markov-kjeder vil utvalget etter hvert konvergere mot en likevektstilstand som er uavhengig av det opprinnelige utvalget av informanter. Utvalget vil da tilsvare et representativt utvalg av den tilgjengelige populasjonen. En forutsetning her er at ulike grupper av informanter ikke lever totalt isolert, og at selv om de hovedsakelig vil rekruttere innenfor sin egen gruppe, vil de også i enkelte tilfeller rekruttere utenfor denne. Prosessen vil så nyte godt av det som gjerne kalles "the strength of weak ties" (Granovetter 1973). Det betyr i dette tilfellet at de informanter som rekrutteres utenfor rekruttererens egen inngruppe vil i sin tur generere flere nye rekrutter enn de som rekrutteres innenfor, ettersom medlemmene i inngruppen raskt vil ende opp med å

⁷ For grunnleggende innføring i Markov-prosesser se: Bharucha-Reid, A. T. *Elements of the Theory of Markov Processes and Their Applications*. York: McGraw-Hill, 1960.

forsøke å rekruttere hverandre. Informanter som rekrutteres utenfor de opprinnelige informantenes inngrupper vil derimot i neste omgang kunne rekruttere mer effektivt i ”upløyd mark”. Denne mekanismen vil i løpet av noen ledd veie opp for utvalgets opprinnelige skjevhet. Likevektstilstanden vil kunne oppnås raskere dersom man velger informanter fra ulike (etniske) grupper i det opprinnelige utvalget. Ideelt sett vil man i det man når denne likevektstilstanden få et utvalg som er representativt for den totale populasjonen man vil undersøke. Men dette krever at en lang rekke forutsetninger som man ikke har kontroll over er på plass. Vi vil derimot hevde at en litt mindre ambisiøs målsetning om å oppnå et utvalg som *gjenspeiler populasjonen på en god måte og dekker målgruppens heterogenitet* vil være realistisk.

Det er på forhånd vanskelig å si hvor mange ledd prosessen må gå i gjennom før utvalget konvergerer mot likevekt. Dette er det imidlertid mulig å teste underveis. Man kan velge et par indikatorvariabler og deretter sjekke gjennomsnittsverdien på disse for hvert ledd i utvalgskjeden. Når gjennomsnittsverdiene slutter å forandre seg fra ledd til ledd har utvalget konvergert mot likevekt. Hvor mange ledd dette vil ta er imidlertid ikke mulig å forutsi. Det vil avhenge av hvordan rekrutteringsprosessen går sin gang.

Estimere andel som forlater landet på egen hånd

Et av de største problemene vil være å estimere størrelsen på populasjonen av personer som oppholder seg på ukjent adresse etter å ha forlatt mottak. Da må man ikke bare vite hvor mange som pågripes og uttransporteres av politiet. Man må også beregne hvor mange som hvert år forlater landet på egen hånd. Dette vil man kunne gjøre ved hjelp av det rekrutterte utvalget.

Når man skal ta for seg en andel som forlater landet på egen hånd etter å ha forlatt mottakene, må man også trekke inn tidsaspektet i analysen. Vi må tenke oss at noen forlater landet umiddelbart etter å ha forlatt mottak. En viss andel forlater landet i løpet av første året etter å ha forlatt mottak, en viss andel forlater landet det andre året osv, mens en viss andel blir i landet på ubestemt tid. En beregning av hvor mange som forlater landet på egenhånd, og når de gjør det, blir dermed også en beregning av hvor mange som befinner seg i skjul i landet.

Vi har i forbindelse med undersøkelsen av levekår allerede beskrevet framgangsmåten for å trekke et utvalg personer som oppholder seg i skjul i de største byene ved hjelp av RDS innen ulike etniske grupper og på den måten få et utvalg personer som oppholder seg skjult i Norge etter å ha forlatt mottak. Dersom RDS-kjeden får gå i mange nok ledd, vil utvalget konvergere mot en likevektstilstand, og utvalget vil være tilnærmet representativt for den totale populasjonen innen målgruppen som befinner seg i landet. Ved hjelp av dette utvalget har man to metoder for å vurdere hvor mange som reiser og hvor mange som blir:

- 1) Man kan beregne størrelsen på den gjenværende populasjonen ved å sammenlikne hvor lenge det er siden personene i det rekrutterte utvalget forlot mottak med hvor mange som forlot mottakene hvert år.

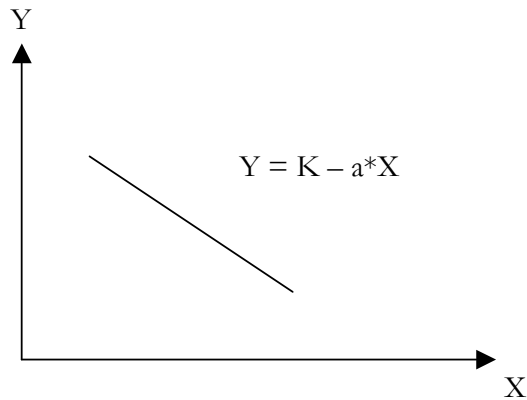
- 2) Man kan spørre informantene i det rekrutterte utvalget om hva folk i deres nettverk har gjort.

I tillegg kan man sammenlikne verdiene på bestemte indikatorvariabler i UDIs registre over personer som har forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse med de tilsvarende verdiene i utvalget. Dersom ingen hadde forlatt landet ville verdiene være de samme i registrene og i utvalget. Forskjellene i verdier kan fortelle oss noe om egenskaper ved de som reiser.

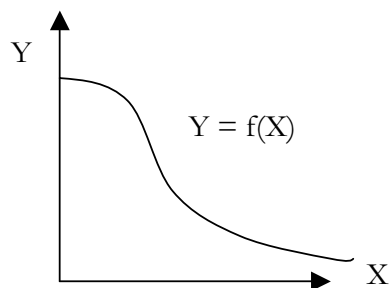
Den første metoden krever mest forklaring. Den tar utgangspunkt i at noen forlater landet etter kort tid, andre oppholder seg i landet en periode før de reiser ut, mens noen forblir i landet på ubestemt tid. Det vil si at jo lenger tid det er gått siden man forlot mottaket, jo mindre er sannsynligheten for at personen fortsatt er i Norge (og dermed for å havne i vårt utvalg). I intervjuet kan man stille spørsmål om når de forlot asylmottaket. Dersom det er mulig å koble informantene i utvalget med listen over forsvunne asylsøkere, vil dette også kunne kontrolleres mot listen fra UDIs register over personer som har forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse. Ved å kategorisere utvalget etter hvor lenge det er siden de forlot mottaket, og deretter sammenlikne sammensetningen av personer i de ulike kategorier med den tilsvarende sammensetningen i den registrerte populasjonen basert på UDIs arkiver, kan man se hvor stort frafallet er fra år til år. Dermed kan man beregne hvor mange som reiser ut av landet fra år til år. Hvis man på forhånd har trukket fra alle de personer i målgruppen som pågripes og uttransporteres av politiet, kan man si noe om størrelsen på den gruppen som befinner seg i Norge. Man kan kalle alle som forlot mottakene ett bestemt år og fortsatt befinner seg i Norge for Y. Den totale populasjonen innen målgruppa som fortsatt befinner seg i Norge er da summen av Y'ene for de ulike årene. Ettersom flere og flere forlater landet ettersom tiden går kan størrelsen på hver enkelt Y uttrykkes som en funksjon av hvor mange år det er gått siden de forlot mottaket. Vi kaller antall år som har gått siden man forlot mottaket for X. Hvis vi forutsetter at sammenhengen mellom X og Y er en lineær funksjon, det vil si at like mange innenfor gruppen forlater landet hvert år, får vi at:

$$Y = K - a * X$$

der a er lik antallet som hvert år forlater landet, og konstantleddet K er lik det totale antall som forlot mottak det året.

Dersom disse forutsetningene er til stede, betyr det at det i vårt utvalg vil være færre personer som forlot mottak for lenge siden enn av personer som nylig har forlatt mottak, relativt i forhold til hvor mange som forlot mottakene de ulike årene. Verdien av a kan beregnes ved å se på sammensetningen av informantene etter at de er kategorisert ut i fra hvor lenge det er siden de forlot mottak. Jo færre det er i utvalget av informanter som forlot mottak for lenge siden sammenliknet med de som forlot mottak for kort tid siden, jo brattere er linjen og jo større er a . Den totale populasjonen som befinner seg i skjul i Norge kan da beregnes ved å legge sammen Y for alle de ulike årene. Sammenhengen mellom Y og X er imidlertid neppe lineær. For å kunne beregne Y må man finne den funksjonen som best beskriver denne sammenhengen, og det er umulig å gjøre på forhånd. Man kan imidlertid tenke seg at sammenhengen mellom Y og X vil ha en form som likner en omvendt S:

Så lenge sammenhengen er kontinuerlig, noe det er grunn til å anta, vil det vær mulig å finne en funksjon som beskriver sammenhengen og deretter finne Y . Funksjonen som beskriver denne sammenhengen kan kalles utreiseraten. Vi har her ikke tatt med i modellen de som pågripes og uttransporteres av politiet. Også for disse gjelder at noen pågripes første året, noen pågripes andre året osv. Dette vil man imidlertid kunne innhente tall på (se avsnitt om personer som pågripes og uttransporteres av politiet), og vil derfor

kunne inkorporeres i modellen. Vi har heller ikke regnet med at antallet som forsvinner fra mottak vil variere fra år til år. Når man sammenlikner størrelsen på de ulike gruppene fordelt etter når de forlot mottakene, må man ta størrelsen på den opprinnelige gruppen som forlot mottak det året inn i betraktningen. En viktig innvending mot denne metoden er at tilbøyeligheten til å bli eller reise mest sannsynlig vil variere mye mellom ulike nasjonaliteter. Det betyr at utreiseraten vil være forskjellig for ulike nasjonalitetsgrupper. Vår totale populasjon består av 114 ulike nasjonaliteter. Det vil selvfølgelig være umulig å konstruere rater som beskriver denne sammenhengen for alle, ettersom utvalgene for mange av nasjonalitetsgruppene vil bli alt for små. For enkelte av de største gruppene vil det kanskje være mulig å konstruere separate utreiserater, men for store deler av populasjonen må man lage felles rater som ikke tar hensyn til nasjonale forskjeller. Dette gjør at metoden må kombineres med andre tilnærminger for at man skal få mer sikre estimater. Likevel: ved å se på sammensetningen av personer i utvalget i forhold til hvor lenge det er siden de forlot mottak, vil vi kunne si noe om utreiseraten og dermed også hvor mange som blir igjen i Norge.

Den andre metoden er enklere. Ved å spørre informantene hva personer de kjenner innenfor målgruppen har gjort, kan man tegne seg et bilde av hva som er vanlig praksis. Man kan for eksempel spørre informantene om hvor mange de vet om som har forlatt mottak, og deretter spørre hvor mange av de som har reist ut av landet og hvor mange som lever i skjul i Norge. Et usikkerhetsmoment vil her være at informantene vil ha hatt muligheten for å bli kjent med personer som lever i skjul i Norge etter at de forlot mottakene, for eksempel gjennom felles nettverk og lignende. De vil ikke ha hatt like stor mulighet for å bli kjent med personer som har forlatt landet. I hvert fall ikke etter at de har reist ut. Dette vil kunne føre til en underrapportering av personer som har forlatt landet. Man må likevel kunne regne med at en del av personene i målgruppa har rimelig god oversikt over hva andre i samme situasjon pleier å gjøre. Jo større samsvar det er mellom svarene til personer fra samme gruppe, jo større lit kan man feste til deres anslag.

Forutsatt at utvalget konvergerer mot et representativt utvalg, vil man få forventningsrette estimater for en rekke variabler som man har "fasiten" på i registerdataene over personer som har forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse. Dersom ingen forlot landet etter å ha forlatt mottak ville estimatorene i vårt utvalg være lik "fasiten". Ved å sammenlikne disse to vil man kunne si noe om hvem som blir og hvem som drar. For eksempel; russere utgjør en større del av populasjonen av personer som har forlatt mottak enn somaliere. Dersom man likevel får et større antall somaliere enn russere i vårt utvalg, tyder det på at en større andel somaliere enn russere velger å bli i landet framfor å reise på egen hånd.

Avgrensing, informanttilgang og –verifisering

Vi vil særlig trekke fram tre utfordringer ved den praktiske gjennomføringen av undersøkelsen som krever en grundig behandling. Det første gjelder den geografiske avgrens-

ningen av studien. Det andre er å få tilgang til et bredt utvalg av opprinnelige informanter som så kan danne utgangspunktet for den videre rekrutterings- og utvalgsprosessen gjennom RDS. Det tredje problemet er knyttet til å sikre seg at de man intervjuer faktisk tilhører den målgruppen man ønsker å intervju. Det at økonomiske belønninger for rekruttering og deltakelse er involvert, gjør at det er en reell fare for at personer som ikke tilhører målgruppen vil utgi seg for å være personer som har forlatt asylmottak. Ved bruk av mange ulike intervjuere kan det også være en fare for at noen forsøker å la seg intervju flere ganger.

1) *Geografisk avgrensing.* Asylmottak finnes over hele landet. Hvor i landet personer som har forlatt asylmottak befinner seg, er derimot mer uklart. Det er grunn til å tro at personer som oppholder seg i skjul i landet vil trekke mot steder der det finnes en større befolkning av samme etniske gruppe. For mange etniske grupper er Oslo den byen de største gruppene er bosatt. Det er dessuten grunn til å tro at det er lettere å leve i skjul i store byer enn mindre steder. Dette tilsier at de fleste i vår målgruppe befinner seg i Oslo. For noen etniske grupper, for eksempel personer fra det tidligere Jugoslavia, er derimot bosettingsmønsteret mer spredt enn for andre grupper innvandrere. Dersom det er slik at etnisk nettverk er avgjørende for muligheten til å oppholde seg i skjul over tid i Norge, vil dette ha innvirkning på hvor vi kan regne med å finne informanter. Den klart enkleste og mest realistiske muligheten er å avgrense studien til Oslo. Ved å spørre informantene om hva andre de kjenner i samme situasjon har gjort, kan man danne seg et inntrykk av hvordan målgruppen fordeler seg geografisk. Dersom informantene i utvalget har forlatt asylmottak over hele landet, tyder det på at de fleste som forlater mottak trekker mot Oslo. Dersom de fleste i utvalget kommer fra asylmottak i Oslo-regionen, tyder det på at målgruppen er mindre mobil. Å utvide studien til å omfatte hele eller større deler av landet vil være langt mer kostbart.

2) *Tilgang til informanter.* Vi har vært i kontakt med asylmottak⁸ og Norsk organisasjon for asylsøkere (NOAS). Asylmottak kan enten direkte eller via sine beboere opprette kontakt, og NOAS får jevnlig henvendelser fra personer i målgruppen. Begge har sagt seg villige til å hjelpe til med å skaffe tilgang til et opprinnelig utvalg informanter. Å ta utgangspunkt i innvandremiljøer på Grønland/Tøyen-området kan også være en effektiv strategi ettersom dette er et sted hvor målgruppen kan finne et etnisk nettverk og hvor mange mest sannsynlig vil befinne seg. I Oslo finnes det et rikt utvalg av organisasjoner og foreninger for ulike etniske minoriteter. Ved siden av å være et utgangspunkt for rekruttering av informanter i målgruppen, kan personer i disse foreningene sitte på kunnskap om temaet som gjør dem til interessante informanter i seg selv. En mulig løsning er å trykke opp enkle brosjyrer oversatt til ulike språk som kort forklarer hva prosjektet går ut på og mulighetene for økonomisk belønning for å stille opp, med klare forsikringer om anonymitet og et telefonnummer man kan ringe dersom man er villig til å stille opp til et intervju. Disse kunne legges ut i de ulike innvandrerforeningene.

Ettersom man skal rekruttere via nettverk, og vi regner med at de ulike etniske gruppene har relativt atskilte nettverk, bør man ta utgangspunkt i informanter innenfor hver

⁸ Klemetsrud asylmottak

av de største gruppene. Av de som har forlatt asylmottak uten å oppgi ny adresse siden 1998 utgjør personer fra Serbia og Montenegro, irakere, russere og somaliere de største gruppene. Ved å forsøke å få med personer fra disse ulike etniske grupper i det opprinnelig utvalg av informanter regner vi med at man kan få tilgang inn i ulike miljøer samtidig. Forskerne må da oversette spørreskjemaer og rekruttere intervjuere som behersker disse språkene. Videre bør det finnes egnede steder å gjennomføre intervjuene på, hvor informantene vil føle seg noenlunde trygge. En mulighet er for eksempel å leie lokalene til ulike etniske velferdsforeninger som holder til i Oslo. Rekrutteringen kan da foregå ved at potensielle informanter får beskjed om å møte opp på disse stedene på bestemte dager for å la seg intervju. Et sentralt spørsmål er hvor store de økonomiske incentivene for å la seg intervju og å rekruttere andre skal være. Dette blir en avveining mellom ulike hensyn. Dersom incentivene settes lavt vil man spare utgifter og redusere de etiske betenkelighetene ved å benytte økonomiske incentiver. Man risikerer imidlertid også å ikke nå fram til de man ønsker å nå fram til. Ved å sette incentivene høyere vil man i større grad nå ut til dem som har høyere risikoaversjon. Hvordan dette vil slå ut i praksis vet man imidlertid ikke før man har forsøkt. En konkret vurdering av hvor høye incentivene bør være følger i budsjettet.⁹

3) *Verifisering av informanter.* Man må ha et system for å identifisere deltakerne for å kunne verifisere at informantene tilhører målgruppen og for å hindre dobbel-sampling. På grunn av de økonomiske belønningene som er involvert kan man oppleve forsøk på juks. Forskerne vil måtte benytte seg av en rekke kontrollspørsmål for å luke ut falske informanter. For slik informant-verifisering kan man bruke det materialet som blir hentet inn fra UDI's sentrale registre. Forskerne vil da på forhånd sitte med en liste med navn, alder, hvilke mottak de bodde på, når de forlot mottaket og evt andre kjennetegn for alle personer som har forlatt mottak uten å oppgi ny adresse for eksempel de siste fem år. Dette kan man for eksempel ha på en bærbar PC. Informanter som melder seg må så oppgi sitt eget navn (det de brukte mens de bodde på mottaket), hvilket mottak de bodde på, når de forlot mottaket¹⁰ og nasjonalitet. Ved hjelp av noen enkle kontrollspørsmål burde det være mulig å verifisere at informantene tilhører målgruppen og sikre seg mot dobbeltsampling¹¹. Dersom det på denne måten er mulig å lage en direkte kobling mellom registeret over forsvunne personer og utvalget man får ved RDS, ville det åpne opp for en langt bedre statistisk analyse av materialet. Det er imidlertid usikkert om det er mulig. I denne sammenhengen er det dessuten viktig å huske at informantene er i en vanskelig situasjon og i utgangspunktet vil være skeptiske til å delta. Det er derfor viktig for forskerne å etablere tillit i intervjusituasjonen. Å møte informantene med

⁹ Budsjettet for en eventuell utredning leveres separat til oppdragsgiver.

¹⁰ Her må man ta forbehold om at enkelte ikke opererer med samme begreper og perspektiv på tid som vi er vant med. Leder ved Klemetsrud Asylmottak mente for eksempel at mange personer fra enkelte land ikke vil kunne tidfeste hendelser i fortiden ved hjelp av dato eller årstall.

¹¹ En mulighet er å samle en liste over personer som har jobbet ved ulike asylmottak og bruke dette som kontrollspørsmål. Ifølge leder ved Klemetsrud Asylmottak vil alle beboere vite navnet til minst en av de ansatte. En ulempe er at dette vil være meget tidkrevende og kostbart.

overdreven mistenksomhet vil være lite hensiktsmessig dersom man ønsker å få tilgang til gode data.

4 Konklusjon

Under forutsetning av at man er bevisst på å beskytte interessene til de man forsker på, og at man kan utarbeide et opplegg som ivaretar hensynet til informasjon, anonymitet og samtykke, mener vi det vil være etisk forsvarlig å gjennomføre en større utredning omkring hva som skjer med beboere som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse. Et slik prosjekt vil likevel stå ovenfor alvorlige etiske dilemmaer. Som forsker har man en forpliktelse ovenfor de som bidrar som informanter i en studie. En mulig konsekvens av en studie vil kunne være økt oppmerksomhet rundt temaet, som igjen vil kunne føre til økt politisk press for å gjøre noe med situasjonen. Dette vil kunne skade interessene til de som deltar i studien. Andre hensyn tilsier imidlertid at det vil være en fordel også for de det gjelder å frambringe kunnskap om situasjonen til denne gruppen.

Å gjennomføre en utredning omkring hva som skjer med beboere som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse vil være et omfattende og usikkert nybrottsarbeid. Noen liknende studie har ikke tidligere blitt gjennomført, verken i Norge eller internasjonalt. Vi kan ikke garantere for at en studie vil kunne gjennomføres akkurat slik vi har skissert i dette forprosjektet. Usikkerhet er særlig knyttet til hvor mange som faktisk oppholder seg i Norge, hvor de oppholder seg og deres villighet til å la seg rekruttere og intervju. Variasjoner mellom ulike grupper når det gjelder disse spørsmålene kan skape usikkerhet omkring hvor godt det rekrutterte utvalget vil gjenspeile populasjonen. Dette vil igjen føre til mer usikre estimater over utreiserater, størrelse på populasjonen og levekår. Det er derfor ikke sikkert at en slik studie vil kunne gi veldig gode estimater over hvor mange innenfor målgruppen som befinner seg i Norge, og hvor mange som forlater landet. Vi tror likevel at prosjektet er gjennomførbart, og at en slik studie vil kunne gi verdifull ny kunnskap om mønstre i forhold til utreise og skjult opphold, levekår og overlevelsesstrategier blant personer som forlater asylmottak.

Litteratur

- Bharucha-Reid, A. T. (1960): *Elements of the Theory of Markov Processes and Their Applications*. York: McGraw-Hill.
- Félix-Medina, M. & Thompson, S. (2004): "Combining Link-Tracing Sampling and Cluster Sampling to Estimate the Size of Hidden Populations" in *Journal of Official Statistics*, Vol 20. No 1, 2004, pp 19-38. Statistics Sweden.
- Frank, O. & Snijders, T. (1994): "Estimating the Size of Hidden Populations Using Snowball Sampling" in *Journal of Official Statistics*, Vol 10. No 1, 1994, pp 53-67. Statistics Sweden.
- Granovetter, Mark (1973): "The strength of weak ties". I *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Hammersly & Atkinson (1991): *Feltmetodikk – Grunnlaget for feltarbeid og forskning*. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo.
- Heckathorn, D. (1997): "Respondent Driven Sampling: A New Approach to the Study of Hidden Populations." i *Social Problems*, 44, #2, s 174-199, 1997.
- Hjarnø, J.(2003): *Illegal Immigrants and Developments in Employment in the Labour Markets of the EU*. Research in Migration and Ethnic relations. Ashgate.
- Migrationsverket (2003): *Genomgång av ärenden där ensamkommande asylsökande ungdomar avvikit under år 2002* . Rapport ligger på:
<http://www.migrationsverket.se/swedish/verket/skrivelser/barnrapport.pdf>
- NESH (2003): *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, jus og humaniora*. Vedtatt av Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora 15. februar 1999, med endringer vedtatt 24. september 2003
- Office of Policy and Planning U.S. Immigration and Naturalization Service (2003): *Estimates of the Unauthorized Immigrant Population Residing in the United States: 1990 to 2000*
- Ruyter, K. (red.) (2003): *Forsknings etikk – Beskyttelse av enkeltpersoner og samfunn*. Gyldendal Akademisk Forlag. Oslo.
- Verdensmagasinet X. Nr 3/2004

Hva skjer med beboere som forlater asylmottak uten å oppgi ny adresse?

Årlig forlater et relativt stort antall personer norske asylmottak uten å oppgi ny adresse. Det finnes i dag ingen kunnskap om hva som skjer med dem. Hvor drar de hen? Blir de værende i Norge? Hva lever de av? Har de tilgang til helsetjenester? Dette er et forprosjekt som skal utrede de etiske og metodiske utfordringene ved å gjennomføre en større undersøkelse omkring disse spørsmålene. I forprosjektet tar vi for oss hva som vil være interessant å belyse i et eventuelt hovedprosjekt. Deretter reiser vi noen etiske spørsmål knyttet til gjennomføringen av undersøkelsen og møtet med informantene på den ene siden, og hvilke konsekvenser denne typen forskning kan få på den andre. Til slutt skisseres et opplegg for å gjennomføre en empirisk undersøkelse ved hjelp av metoder for rekruttering og utvalgstrekking i skjulte og vanskelig tilgjengelige populasjoner. Den empiriske undersøkelsen vil ta sikte på å estimere antall og å kartlegge levekår blant de som oppholder seg i skjul i Norge etter å ha forlatt mottak.